

Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku, priredio dr. Fikret Karčić,
Behram-begova medresa, Tuzla 2001, str. 296.

Historija muslimana Balkana tokom XX stoljeća, tog "*doba ekstremizma*", protekla je u znaku masovnih egzodusa, nasilnih deportacija, kontinuiranih asimilatorskih pritisaka, nedefiniranog manjinskog statusa u okviru balkanskih država, latentne ili otvorene diskriminacije, represije i neizvjesnosti. Posljednja decenija XX stoljeća za muslimane Balkana bila je po svojoj destrukciji veoma slična posljednjim decenijama XIX stoljeća.

Knjiga koju je priredio dr. Fikret Karčić, profesor islamskih studija na Međunarodnom islamskom univerzitetu u Maleziji, predstavlja relevantnu zbirku tekstova, odabranih dokumenata i svjedočenja o sudbini muslimana Balkana. Njen cilj je da rezimira historiju muslimana na tom nemirnom prostoru tokom XX stoljeća i da sudbinu pojedinih muslimanskih zajednica dijagnostičira u nužnoj regionalnoj perspektivi. Pošto je glavno pitanje XX stoljeća bilo očuvanje fizičkog i kulturnog identiteta, cijela knjiga je skoncentrirana na ovaj složeni problem. Svojim sadržajem ona popunjava evidentnu prazninu koja postoji u literaturi na bosanskom jeziku o muslimanima na Balkanu. Dosadašnje fragmentarno istraživanje pojedinačnih sudbina muslimanskih zajednica na Balkanu sputavalo je identificiranje širih procesa i zajedničkih imenitelja njihove isparcelizirane historije.

Historija višestoljetnog Osmanskog carstva je i historija svih naroda koji su ga činili, bez obzira na vjerske, društvene i druge razlike. Sjećanja su, pak, podijeljena na pamćenje njegovih uspona, odnosno padova, kao i posljedica koja su ta stanja proizvela. Modeli kolektivne memorije historije se razlikuju. Balkan spada u osmansku kulturnu zonu islamske civilizacije, zajedno sa Anadolijom, sjevernim Irakom i Sirijom. Granice Balkana se i danas politiziraju i pomjeraju. On je, uvijek "*negdje drugdje, malo dalje na istoku*". Dramatična historija, ispunjena čestim sukobima i ratovima, reaktuelizirala je stare dileme o mogućnosti postojanja multietničkih zajednica na etnički heterogenom, nestabilnom Balkanu, sa davno prisutnim genom ksenofobije, netolerancije i nacionalizma. Etnoreligijske razlike se manifestiraju kao teško savladive prepreke na putu njegovog bržeg uključivanja u modernizacijske tokove. Mitomaniji pogoduju kolektivne historije. Prizivanje i legaliziranje mitova ne-

rijetko dijeli krvave lekcije. Kvazihistorije pisane za lokalnu upotrebu su moguće i primarne samo u arhaičnim društvima u kojima je izvršeno homogeniziranje oko neprevaziđenih, arhaičnih ideja, gdje je, uz snažno funkcioniranje mitsko-poetske svijesti, pogled uvijek usmjeren prema dalekoj, mitskoj i velikoj prošlosti. Projekti o uništavanju Osmanskog carstva i diobi njegovih teritorija, na papiru i u mašti hrišćanskih ritera, evropskih vladara i ideologa nastajali su još od XV stoljeća. Sukob sa Osmanskim carstvom nije imao samo obilježja rata sa drugom državom, već se, kako ističu brojni historičari, manifestirao i kao ideološki sukob hrišćanstva i islama. Muslimani su u Evropi smatrani za strance, i kao takvi bili su markirani za prirodnu metu krstaških pohoda. Krstaški ratovi su bili *"jedno veliko, naoružano hodočašće"*. Prema Montgomery Wattu, izopačena slika islama koju su u srednjem vijeku stvorili evropski hrišćanski učenjaci, da bi prevazišli komplekse niže vrijednosti, omogućila je docnijim hrišćanima da borbu protiv muslimana vode kao borbu svjetla protiv mraka: *"Mrak koji pripisujemo našim neprijateljima (je) projekcija mraka u nama samima, koji nećemo sebi da priznamo. Tako posmatrano, izopačenu sliku islama treba shvatiti kao projekciju tamne strane evropskog čovjeka"*. Zapad je, narcisoidno stvarajući vlastiti mit, pripisao sebi sve pozitivne osobine. Morao je pritom da pronade i konstruiše ono drugo, što je suprotno i negativno. Hrišćani su najviše stradali od ruku drugih hrišćana. Vodeću ulogu u modernoj historiji u ratnim sukobima svjetskih razmjera imale su upravo hrišćanske države. Osmanska historija se može racionalno istraživati tek sa jasnim distanciranjem od nacionalističkih kategorija i brojnih, umreženih negativnih stereotipa.

Prvi segment knjige čini šest članaka koji su djelo afirmiranih stručnjaka, autoriteta u širim naučnim krugovima. Sa nekim od ovih radova domaća javnost je već imala priliku da se upozna, pošto su bili prevedeni i objavljeni u pojedinim sarajevskim stručnim publikacijama. Njihovo objedinjavanje daje im dodatnu, zajedničku dimenziju jer su usmjereni na neuralgični problem Balkana i sudbinu muslimanskih zajednica tretiranu kroz više aspekata. Muslimani Balkana, kako F. Karčić sagledava u uvodu knjige, pate od nedostatka vlastitog historijskog sjećanja. Njihovo historijsko iskustvo nije kondenzirano, očuvano i generacijski prenošeno. Očito je da muslimani Balkana žive, misle i stvaraju u uskim okvirima grupa kojima pripadaju, a da pripadnost muslimanskom krugu Balkana ne postoji u njihovoj svijesti u nekoj formi *"imaginarnе zajednice"*. Dugotrajni proces balkanizacije nije doveo samo do partikularne egzistencije, već i do partikularne svijesti. Partikularizam je kod muslimana, s druge strane, onemogućavao razmjenu iskustava, saradnju i ispoljavanje solidarnosti u vremenima kada je to bilo nužno. Sadržaj ove hrestomatije istodobno navodi na dalja promišljanja o Balkanu, prožeta izvjesnim pesimizmom, pod uticajem svega onoga što se zbilo u daljoj ali i bližoj prošlosti. Historija je ravnodušna pre-

ma emocijama.

Na Berlinskom kongresu 1878. je izvršena do tada najveća dioba Balkana. Nakon 1878. ono što je još preostalo od osmanske Evrope bila je "traka zemlje" raste gnuta od Jadranskog do Crnog mora, izazovna za nova osvajanja i komadanja od ratobornih susjednih država. Protjerivanja i iseljavanja muslimana uticali su na suštinske izmjene etničko-vjerske strukture na Balkanu, gdje su se iskazivale sujete velikih nacionalizama malih balkanskih nacija i njihovih malih historija. Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili osmanske Evrope podijeljen je krajem XIX stoljeća na više sitnih, međusobno nepovjerljivih i suprotstavljenih balkanskih država. Rješenja potražena preko stvaranja nacionalnih država pokazala su se krajnje neprihvatljivim zbog etničkog kolorita na Balkanu koji je razaran primjenom efikasnih instrumenata šovinističke političke prakse. Neprijateljski raspoložene, frustrirane balkanske nacionalističke elite nisu bile izazov već radikalna prijetnja za muslimane. Njihova svijest je pripadala limitiranom misaonom horizontu ranog XIX stoljeća i vremenu pobuna i ratova protiv osmanske uprave. U redovitim vremenskim intervalima ove elite su revitalizirale duboke, antimuslimanske predrasude i spretnim manipulacijama ih mutirale u transparentne, agresivne projekte fizičkog i kulturnog zatiranja. Vladimir Dedijer je iznio stav da genocid nad muslimanima ima korijene u "tradiciji balkanskih vlastodržačkih krugova da primenjuju genocidne mere u cilju stvaranja etnički čistih teritorija". Sveobuhvatna etničko-vjerska čišćenja i progoni muslimana nisu bili posljedice već primarni ciljevi ratova. Nisu rijetki oni koji etnička čišćenja smatraju prirodnim modelom ponašanja za sva vremena. Etničkim su prethodila etička čišćenja. Predrasude se zasnivaju na iracionalnim činocima i jakim emocijama. Muslimani su satanizirani prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je, nakon opće demonizacije, izgledalo kao sasvim neophodna i normalna pojava.

Svaki veliki proces na Balkanu je započinjao uz obaveznu asistenciju strane diplomacije i evropskog duhovnog uticaja. Prva žrtva ruskog panslavizma krajem XIX stoljeća bili su upravo muslimani na Balkanu. "Opšte je poznato", stoji u jednom tajnom dokumentu ruske vlade iz februara 1878. da se "naša politika prema južnoslovenskim narodima na Balkanu kreće u okvirima odbrane naših interesa u istočnom pitanju. Oslobođenje neoslobođenih južnoslovenskih naroda od turskog ropstva uvijek treba da bude prilagođeno našoj politici u tom dijelu svijeta". Imperijalnu filozofiju slavjanofila i carske Rusije, najpotpunije je izrazio pisac Fjodor Dostojevski koji je pisao da je tzv. "Istočno pitanje" zapravo oslobođenje čitavog pravoslavnog hrišćanstva i buduće veliko ujedinjenje crkve: "Eto, zbog čega ne smemo ni za šta i nipošto zapostaviti ili oslabiti stepen naše vekovne prisutnosti u rešavanju tog velikog pitanja. Ni radi velike luke, ni radi izlaska na more i okean, pa čak ni radi ujedinjenja i preporoda slovenskog. Rusija nije zainteresovana za rešenje tog

sudbonosnog pitanja... Naš je zadatak teži, mnogo teži. Mi smo Rusi zaista potrebni i neizbežni zbog celog hrišćanstva i zbog čitave sutrašnje sudbine pravoslavlja u svetu zbog njegovog jedinstva". Rusija će smoći snage da, tokom devedesetih godina XX stoljeća, nekoliko puta upozori Tursku da se uzdrži od neposrednog uplitanja u zbivanja na Balkanu i razrješenje krize na ratom zahvaćenom prostoru nekadašnje jugoslavenske državne zajednice.

Prvi tekst je članak Fikreta Karčića pod naslovom "*Istočno pitanje*" - paradigma za historiju muslimana Balkana u XX stoljeću". Tragični aspekti historijskog iskustva muslimana Balkana jesu u tome što su se oni od druge polovice XIX stoljeća morali suočavati s agresivnim, nacionalističkim i antiislamskim pravoslavno-hrišćanskim režimima. Paradigmu za sudbinu muslimana Balkana tokom XX stoljeća autor nalazi u "*Istočnom pitanju*". Karčić smatra da se "*Istočno pitanje*" može koristiti kao referentni okvir za sažimanje i razumijevanje historije muslimana Balkana sve do kraja XX stoljeća. Glavni razlozi koji su autora vodili jesu preživljavanje mentaliteta klasičnog "*Istočnog pitanja*" u svijesti i ideologijama balkanskih hrišćanskih elita i njihovih sljedbenika i njihovo tretiranje muslimana po oprobanim obrascima XVIII i XIX i prvih decenija XX stoljeća. Etnička i vjerska homogeniziranost nemuslimanskih država na Balkanu, uspostavljenih u predvorju Evrope, postignuta je putem progona i ubijanja etnički raznorodnog muslimanskog stanovništva. Historičari balkanskih hrišćanskih zemalja i sami pod psihozom već ustaljenih, kobnih matrica o višestoljetnom balkanskom mraku pod Osmanlijama, "*borbe krsta protiv nekrsta*", "*turskog sindroma*", kao i politike neprevaziđenog nacionalizma, tumačili su i opravdavali proces nestanka muslimana kao potpuno logičnu pojavu. Da bi se to postiglo muslimane nije bilo dovoljno samo ubijati i protjerivati, već ih je trebalo dehumanizirati, ponižavati, psihički uništavati i pretvoriti u ništa. Violentni i netolerantni nacionalizam "*većine*" suprostavljao se svakom drugom političkom ili etničko-nacionalnom modelu unutar tih država koji bi mogao ugroziti njegovu ekskluzivnost i potpunu posesivnost. Sudbina muslimana nije bila određena samo time kako su se ponašali, i šta su mislili o sebi, već i onim šta su "*drug*i" mislili o njima. Balkan je, po nekim stranim istraživačima, nakon izuzimanja od osmanske uprave, postao simbol žalosne sudbine muslimana i sekularnog islama u Evropi. Osmanska država je, kako piše I. Andrić, "*kao neka fantastična morska oseka odjednom otplasnula i povukla se negde u nedogled, a oni ostali ovde, kao vode-no bilje na kopnu, prevareni i ugroženi, prepušteni sebi i svojoj zloj sudbini*". Fanatične akcije deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj, vidljivoj i javnoj sferi. Najdrastičnije, tektonske promjene su izvršene u općoj fizionomiji grado-va, arhitekturi, odijevanju. Uklanjanjem osmansko-islamskih simbola Balkan je postajao blijeda kopija i obična karikatura zapadne Evrope. Balkanske države su, u različitom stepenu, pokušavale da pročiste svoje jezike i toponime od turcizama. Bi-

lingvizam i multilingvizam iščezli su zajedno sa generacijama koje su bile neposredno uključene u život Osmanskog carstva. F. Karčić zaključuje da bi integracija Balkana mogla pomoći rascjepkanim muslimanskim zajednicama da prevladaju svoju vlastitu "balkanizaciju".

Justin McCarthy, profesor na Univerzitetu Louisville, Kentucky (USA) i specijalista za društvenu historiju i historijsku demografiju Bliskog istoka i Osmanskog carstva, autor je članka "Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada carstva" koji je posvećen istraživanju sastava stanovništva na Balkanu. Iako je zapadni svijet dugo vremena pokazivao brigu za položaj hrišćana u Osmanskom carstvu, samo se jedan mali dio zainteresirao za sudbinu balkanskih muslimana. Zbog te nebrige, jedna od najvećih demografskih katastrofa nikada nije otkrivena. Nije bilo solidarnosti ni u komemoraciji. U namjeri da dokažu svoje zahtjeve, balkanske države su od "Istočnog pitanja" napravile demografski problem. Prema službenim osmanskim statistikama, koje ne uključuju veliki broj lica koja su ilegalno prelazila osmanske i turske granice, oko 1,5 miliona muslimana je od 1878. do 1918. napustilo Balkan. Od 1,445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413,992 se iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva. Moderne balkanske nacije formirale su se u procesu razaranja osmanskog političkog poretka, njegovog socijalnog i kulturnog nasljeđa, pri čemu je svakako bio primaran "populacijski aspekt" nepoznat zapadnoevropskom modernom iskustvu. Ta specifičnost jugoistočne Evrope sastojala se u nemogućnosti nacionalne integracije onih dijelova stanovništva koje se identificiralo i bilo identificirano sa osmanskim režimom zbog svoje vjerske pripadnosti. Mnogi od onih koji su vršili procjene balkanskog stanovništva bili su inficirani rasizmom. Evropske statistike o stanovništvu osmanske Evrope su bezvrijedne kao procjena ukupnog broja stanovnika. Evropski pisci nikada nisu konzultirali primarne izvore populacione statistike stanovništva osmanske Evrope - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije koji pokazuje da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanlije su bile jedini koji su doista brojali stanovništvo Carstva. Zato su samo oni mogli dati tačnu procjenu svog vlastitog stanovništva. Balkanski nacionalisti bili su nerijetko klasični rasisti koji su vjerovali da su "narod" ili "nacija" određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Svako je pretpostavljao da je stanovništvo osmanske Evrope, uprkos "zaštitnim bojama" baš njegove nacionalnosti. Rasistička vjerovanja su ne samo smušena, nego su istodobno i porazna za računanje stanovništva. J. McCarthy navodi: "Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika "svoje nacije" on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema utjecaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore pro-

tiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća". Za razliku od evropskih hrišćanskih apologeta Osmanili je nikada nisu koristile "rasne" kriterije u svojoj statistici stanovništva. Muslimani su nakon balkanskih ratova bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Na Balkanu za njih nije važio princip samoodređenja.

Kemal H. Karpat, profesor osmanske historije na Univerzitetu Wisconsin (USA) zastupljen je sa dva članka. Prvi nosi naslov "*Hidžret iz Rusije i sa Balkana: proces samodefinisanja u kasnoj osmanlijskoj državi*". Rad se bavi pitanjima masovnog iseljavanja i promjenom identiteta muslimana iz oduzetih osmanskih provincija na Balkanu, u Anadoliji, Sjevernom Iraku i Siriji. Na tom prostoru najznačajnija promjena u društvenom entitetu tokom posljednjih decenija Osmanskog carstva bila je iza-zvana seobama, definiranim kao hidžret, koje su tekle iz evropskih oblasti Carstva, a imale su svoje odredište u osmanskim azijskim pokrajinama. Kroz čitava stoljeća koncept hidžreta imao je snažan uticaj na muslimansku misao i praksu. Ovaj koncept je postao sastavni dio osmanskog intelektualnog nasljeđa. Muslimani koji su živjeli na periferiji Osmanskog carstva, suočeni sa realnim prijetnjama svog opstanka i materijalne sigurnosti, tražili su spas idući ka centralnim, sigurnijim dijelovima države, čija je privlačnost rasla u proporciji sa slabošću periferije. Za muslimane na Balkanu, kao najbrojnije stanovništvo, uprkos činjenici da je većina njih živjela na granici islamskog svijeta, suočena sa neprijateljskim evropsko-hrišćanskim svijetom, islam je ostao apolitičan sve dok nisu desetkovani. Njihova pasivna kulturno-vjerska svijest mogla se lahko preobratiti u impulsivni muslimanski identitet kada su to okolnosti zahtijevale. Međutim, sve do pojave migracije, islamski identitet ovih muslimana održavao se mahom u nepolitičkim obredima i društvenoj praksi. Migranti su bili krajnje raznoliki u pogledu društvenog, etno-lingvističkog i historijskog porijekla. Karpat smatra da su se oni u mjestu svoga porijekla identificirali s islamom u smislu društvenog ponašanja i rituala više nego u smislu političkog sistema. Prije seoba u srce Carstva, većina tih muslimana se poistovjećivala sa svojim plemenom ili etničkom grupom, dok je islam u principu osiguravao pravilo društvenog ponašanja i sekundarni izvor identiteta. Proces seoba je promijenio ovaj relativno pasivni grupni muslimanski identitet u mnogo intenzivniju političku svijest šireći njen geografski i ideološki okvir. Proces seoba nije samo promijenio izvorni grupni muslimanski identitet migranata, već je i pomogao da se politizira identitetom muslimana u krajevima u koje su se naselili. Seobe i okolnosti koje su ih proizvele bile su katalizator promjene vjerskog i kulturnog identiteta migranata u novi dinamični politički identitet povezan s novim konceptom muslimanske teritorijalne države.

Drugi Karpatov članak nosi naslov "*Građanska prava muslimana Balkana*".

Muslimani Balkana su, kao integralni dio osmansko-muslimanskog milleta, sebe smatrali organskim dijelom osmanske države. Historija muslimana Balkana kao grupe pod upravom stranih nemuslimanskih sila započela je 1877.-1878. godine. On je ponašanje novonastalih balkanskih država prema muslimanima opisao kao jedan od oblika državnog huliganstva i barbarstva. Garancije koje su bile davane muslimanima pokazivale su se kao nedovoljne i nekorisne u osiguranju njihovih ljudskih i građanskih prava. Oni su progonjeni uprkos brojnim ugovorima koja je Osmansko carstvo, a potom i Turska, potpisivala sa različitim balkanskim vladama. Religijske razlike su postale osnova balkanskih nacionalizama. "Nacija" koja je postala osnova balkanskih država, shvaćena je u osnovi kao vjerska zajednica, a tek nakon toga, kao svjetovni, etnolingvistički entitet uprkos formalnog uvažavanja ovog posljednjeg koncepta. Balkanske vlade su nastojale kreirati monolitne nacije što je ostavilo malo prostora za postojanje etničkih, jezičkih i religijskih manjina. Republikanske vlade u Turskoj smatrale su nekadašnje osmansko-muslimanske podanike i njihove potomke na Balkanu kao potpuno ovlašćene da se nasele u Turskoj i da uživaju potpuna prava kao domaće stanovništvo. Mustafa Kemal-paša Atatürk je ukazivao da su muhadžiri turska "nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili". Liberalna imigraciona politika turskih vlada prema muslimanima sa Balkana nerijetko je ohrabivala brojne nacionalističke vlade u Bugarskoj, Rumuniji, Jugoslaviji i Grčkoj da koriste prikrivena sredstva ili većinom silu da se "oslobode" svojih muslimanskih građana preko sinhroniziranih kampanja izгона i etničkih transfera. Prema bugarskim podacima iz ove države je, primjerice, od 1880. do 1926. u Tursku bilo iseljeno 450.000 Turaka. Bugarska je 1951.-1952. godine, na Staljinov nagovor, protjerala 152.000 svojih građana turskog porijekla. Cilj je bio da se prisili Turska, koja je bila članica NATO-pakta, da prihvati ove izbjeglice i da time ugrozi svoju ekonomiju. Tursko-bugarski ugovor iz 1968. predvidio je spajanje podijeljenih porodica nakon progona 1951.-1952. godine. Ovaj ugovor bio je samo djelimično realiziran, jer je Bugarskoj nedostajala radna snaga, a ona je koristila tursku manjinu kao osnovni izvor za regrutiranje radnika za gradnju puteva, stambenih naselja i razvoj poljoprivrede. Bugarske vlasti su 1984. otpočele "bugarizaciju" preostale turske manjine, sa nasilnom promjenom turskih u odgovarajuća bugarska prezimena. Tokom ove kampanje "bugarizacije" bilo je, prema podacima Međunarodnog instituta za strateška istraživanja iz Londona, nekoliko stotina mrtvih. Stotine hiljada Turaka je emigriralo u Tursku 1989. prilikom tzv. "velike ekskurzije". Rješenja za pitanje muslimana i ostalih manjina na Balkanu K. Karpat nalazi u ponovnom definiranju koncepta "manjina" i njenih prava. Jedna međunarodna povelja koja bi istinski garantirala prava balkanskih manjina i uspostavljanje jednog međunarodnog tijela sa ovlašćenjima i snagom da prati provođenje povelje, zajedno sa promjenama u indiferentnosti Zapada prema kršenjima prava muslimana, je apsolutna nužnost, ukoliko se želi osiguranje manjin-

skih prava u balkanskim državama.

Fikret Karčić se u članku "*Islamska obnova na Balkanu 1970.-1992*" bavi problemom revitalizacije uloge islama u životu muslimanskih grupa u nekadašnjoj Jugoslaviji, Albaniji i Bugarskoj u posljednjim decenijama socijalističkih režima. Izučavanje islamske obnove na Balkanu ukazuje kako je islam preživio stoljeće dugu vladavinu nenaklonjenih režima i ideologija, šta obnova znači za muslimane na periferiji muslimanskog svijeta, te kako nemuslimani shvataju taj proces i reaguju na njega. Autor je ustvrdio da je islamska obnova u ovim državama imala religijski i kulturni karakter, što su potvrdili i brojni radovi o nepolitičkom karakteru islama na Balkanu. Islamska obnova se manifestirala u pojačanoj ličnoj religioznosti, (re) konstrukciji i gradnji džamija, obrazovanju, izdavačkoj djelatnosti, upotrebi islamskih društvenih simbola, pojavi muslimanskih ustanova solidarnosti, političkih i kulturnih organizacija. Glavni razlog za vjerski i kulturni karakter obnove je apolitična priroda islama u ovom regionu u postosmanskom periodu. Proces obnove je bio dio širih društvenih promjena u balkanskim socijalističkim zemljama, ali i rezultat unutar-njeg razvoja u okviru pojedinih muslimanskih zajednica.

Michael Sells, profesor uporednih religija na Haverford College (USA) u članku "*Vjera, historija i genocid u Bosni i Hercegovini*" analizira uzroke sukoba u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. godine. U XIX stoljeću tri mita - prelazak na islam temeljen isključivo na kukavičluku i pohlepi, stabilne, dugovječne etno-konfesionalne zajednice i potpuna izopačenost osmanske uprave - činili su temelj nove vjerske ideologije, "*hristoslavizma*", vjerovanja da su Slaveni hrišćani po prirodi i da bilo kakav prelazak iz hrišćanstva u drugu vjeru podrazumijeva izdaju slavenske rase. Autor smatra da nazivanje slavenskih muslimana "*turcima*" kristalizira stanovište da su "*muslimani prelaženjem na islam promijenili svoj rasni identitet i da su postali turci koji su ubili kršćanskog kneza Lazara*". Analizirajući Njegošev "*Gorski vijenac*" on zaključuje da je prelaskom sukoba iz područja krvne osvete u kosmički duel dobra i zla, Njegoš stavio slavenske muslimane u trajno stanje različitosti onih drugih. U ovom Njegoševom djelu muslimani su "*klevetnici*", "*pljuvači krsta*". Nakon njihovog umorstva ratnici uzimaju pričešće bez ispovijesti, što je bilo obavezno nakon krvne osvete. Njegoševe poruke prelazile su granice stoljeća. To neprevaziđeno stanje duha M. Krleža je nazvao "*krugom turske magije*", upozoravajući da o tome kako se njen fascinantni krug "*još uvijek nije ugasio u našim svijestima, više govori Njegoš, čije parole još danas ubiru pljesak sa otvorene scene, kao da se u 'Gorskom vijencu'*" govori o neposredno živim političkim problemima, a ne o jednom historijskom motivu na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće". Tradicija o prvoj, "*Božićnoj*" istrazi u Crnoj Gori, u Čekličima, Crmnicima i Ceklinu, nije uzimala u obzir da se to desilo upravo na jedan od najznačajnijih pravoslavnih bogoslužjenja u godini, čiji se sadržaj može sažeti u poruci: "*Mir Božji, Hristos se rodi*". Autor je, istražujući ra-

zornu antimuslimansku propagandu i brojne stereotipe koji ih dugo prate, ukazujući na problem moralnog i političkog izjednačavanja žrtve i njenih progonitelja, iznio mišljenje da je originalna manipulacija takvih termina dovela do ideologije koja je hrabrila i podupirala nasilje u BiH. On smatra da zločini protiv Bošnjaka u BiH imaju prodorno vjerski karakter.

Drugi segment knjige čini Karčićev izbor dokumenata o stradanjima muslimana tokom XX stoljeća. Oni pružaju priliku da se uoče konstantne crte ne samo anatomije zločina, već i logike koja neosporno povezuje geografski i vremenski odvojene događaje. Među dokumentima posebno ilustrativno mjesto zauzimaju izvodi iz iscrpnog izvještaja Međunarodne komisije za Balkan iz 1914. godine (Carnegie Endowment for International Peace, *Report for the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkans Wars*, Washington D. C. 1914) o stradanju muslimana u Makedoniji, kao i potresni novinski izvještaji Lava Trockog iz vremena balkanskih ratova. Trocki je izvještavao 1912. o komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala: "da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali". Blizu 2.000 "turskih izbjeglica", većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, "umrlo je od gladi - doslovno od gladi" - pisao je neki činovnik poslat u Štip. Svjedočenja o zbivanjima i stradanju muslimana 1989. u Bugarskoj, 1992.-1995. u Bosni i Hercegovini i 1999. na Kosovu potvrđuju Brodelovu misao da ono što se jednom zbilo ispunjava uslove da se ponovi. Selektivna, ali veoma značajna bibliografija radova o islamu na Balkanu, koju je sačinila mr. Hamida Karčić, obuhvata knjige i članke objavljene od 1980. do 1999. u referentnim časopisima na engleskom jeziku.

Knjiga *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku* upućuje na potrebu sagledavanja historije Balkana kao cjeline, na korekciju tradicionalnih, tendencioznih gledanja na nedovoljno neistraženu historiju muslimana i Balkana, kao i izlazak iz umnogome začaranih nacionalnih, isključivih historiografija u službi državne politike opterećene sopstvenim interesima, labirinta arhaično-ruralne i manihejske interpretacije historije, njenih bjelina koje podrazumijevaju amneziju. Multidisciplinarni, komparativni pristup ovakvim slojevitim temama čini jasnijom nezavršenu, zamršenu prošlost, omogućavajući time razumljivijom sadašnjost. Ova knjiga treba da bude jedan od putokaza u pragmatičnim nastojanjima multidimenzionalnog tumačenja historijskih, političkih, ekonomskih, društvenih i psiholoških mehanizama koji su odredili historiju muslimana Balkana. ■

Safet Bandžović